

۴۱۶

نوس

دولت ادريسيان

تاريخ سياسي، اجتماعي، اقتصادي و فرهنگي

دکتر محمد علي چارنگر
(عضو هيئت علمي دانشگاه اصفهان)

عصمت برزگر

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

زمستان ۱۳۹۴

چلونگر، محمدعلی، ۱۳۴۱ -
 دولت ادريسيان تاريخ سياسي، اجتماعي، اقتصادي و فرهنگي / محمدعلی چلونگر، عصمت برزگر. - قم:
 پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۴.
 ده، ۲۸۶ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۳۴۹: تاريخ؛ ۸۳)
 بها: ۱۱۰۰۰۰ ريال
 فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیپا.
 کتابنامه: ص. [۲۵۳-۲۵۸]؛ همچنین به صورت زیرنویس.
 نمایه.
 ۱. ادريسيان. الف. برزگر، عصمت، ۱۳۵۲ - ، نویسنده همکار. ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ج. عنوان.
 ۱۳۹۴ ۹۶۱ / ۰۲۲ DT ۱۹۹/ ۸۹ چ ۱۹۹۴
 شماره کتابشناسی ملی
 ۳۹۹-۲۸۳

دولت ادريسيان؛ تاريخ سياسي، اجتماعي، اقتصادي و فرهنگي
 مؤلفان: دکتر محمدعلی چلونگر (عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان) و عصمت برزگر
 ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری
 صفحه‌آرایی: کاما
 چاپ اول: زمستان ۱۳۹۴
 تعداد: ۵۰۰ نسخه
 لیتوگرافی: سعیدی
 چاپ: قم - جعفری
 قیمت: ۱۱۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیس، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵ - ۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰)؛ شماره: ۳۲۸۰۳۰۹۰.

ص. پ. ۳۱۵۱ - ۳۲۱۸۵ • تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نیش کوی اسکو، تلفن: ۰۲۱ - ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

www.ketab.ir/rihu فروش اینترنتی

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت و اقبال، ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اساسی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌ها و حقایق اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این رو، آگاهی دقیق و عمیق از ارزش اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمین (ره) بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و بلافاصله شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع مطالعاتی برای دانشجویان رشته «تاریخ و تاریخ تمدن اسلامی» در مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد و نیز علاقه‌مندان به مطالعات تاریخی در زمینه غرب اسلامی تهیه شده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از مؤلفان محترم جناب آقای دکتر محمدعلی چلونگر و سرکار خانم عاصمت رزگر و نیز از ارزیاب محترم اثر جناب آقای دکتر عبدالله ناصری طاهری سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۵	معرفی منابع
۵	الف) تاریخ‌های محلی مغرب بر بقیه
۱۰	ب) منابع تاریخی عمرو
۱۵	ج) کتاب‌های جغرافیا و مسافت و مملکت
۲۰	د) کتاب‌های انساب
۲۱	ه) کتاب‌های مقاتل
۲۲	و) منابع تحقیقاتی
۲۵	فصل اول: ورود اسلام به مغرب اسلامی و زمینه پیدایش دولت ادریسیان
۲۵	بخش اول: محدوده جغرافیایی مغرب اسلامی
۲۸	بخش دوم: نژاد
۲۸	۱-۲. وجه تسمیه بربر
۳۰	۲-۲. شعوب و بطون نژاد بربر
۳۳	۳-۲. پراکندگی قبایل بربر در مغرب
۳۵	۴-۲. ویژگی‌ها و خصوصیات قوم بربر
۳۸	بخش سوم: اوضاع سیاسی، اداری و دینی مغرب پیش از فتح مسلمانان
۳۸	۱-۳. اوضاع سیاسی
۴۰	۲-۳. اوضاع اداری
۴۲	۳-۳. اوضاع دینی
۴۳	بخش چهارم: عصر فتوحات اسلامی در مغرب تا فتح کامل مغرب اقصی
۴۴	مراحل زمانی عصر فتوحات و تقسیم‌بندی آنها
۴۴	مراحل فتح مغرب
۴۵	۱. از اوایل فتح در سال ۲۱ تا سال ۲۸ ق (ولایت عمرو بن عاص و عبدالله ابن ابی سرح)

۴۸	۲. فتوح از سال ۲۸ق زمان عثمان تا پایان زمامداری معاویه بن حذیف سال ۴۸ق
۵۰	۳. دوران امارت عقبه بن نافع از سال ۴۹ تا سال ۵۵ق
۵۲	۴. ولایت ابوالمهاجر دینار و عقبه برای بار دوم تا سال ۶۴ هجری
۵۲	۱-۴. ولایت ابوالمهاجر دینار (۵۵-۶۲ق)
۵۴	۲-۴. ولایت عقبه بن نافع برای بار دوم (۶۲-۶۴)
۵۷	۵-۴. ولایت زهیر بن قیس بلوی (۶۷-۶۹ هجری)
۵۸	۶-۴. ولایت حسان بن نعمان (۷۸-۸۹)
۶۴	۷-۴. ولایت موسی بن نصیر (۸۹-۹۲ق)
۶۸	۸-۴. نظام اداری اعراب در عصر فتوحات
۶۹	۹-۴. دلایل طولانی شدن فتوحات در مغرب اسلامی
۷۲	بخش پنجم: عصر والیان
۷۴	۱-۵. ولایت محمد بن یزید تا عبیدالله بن حجاب (۹۷-۱۱۶ق)
۷۶	۲-۵. ولایت عبیدالله بن حجاب (۱۱۸-۱۲۳ق)
۸۰	۳-۵. ولایت کلثوم بن صفوان (۱۲۳-۱۲۴ق)
۸۳	۴-۵. ولایت حنظله بن صفوان تا شوال آخرین دولت‌های مستقل در مغرب (۱۲۴-۱۸۴ق)
۸۷	فصل دوم: شکل‌گیری دولت ادریسیان و اوضاع سیاسی آن تا پایان حکومت محمد بن ادريس
۸۷	بخش اول: دعوت زیدیه در بلاد مغرب و نظایات در مورد مذهب ادریسیان
۸۷	۱-۱. زیدیه و معتزله
۹۱	۲-۱. نظریات درباره مذهب ادریسیان
۹۱	۱-۲-۱. نظریات در رابطه با سنی بودن ادریسیان
۹۳	۲-۲-۱. اثبات شیعی بودن ادریسیان
۹۷	بخش دوم: قیام فحّ و نقش آن در تأسیس دولت ادریسیان
۹۷	۱-۲. شخصیت رهبر قیام
۹۸	۲-۲. فلسفه قیام
۱۰۰	۳-۲. کیفیت قیام و سرانجام آن
۱۰۳	۴-۲. ارتباط امام کاظم (ع) با شهید فحّ
۱۰۳	بخش سوم: اوضاع سیاسی ادریسیان در زمان ادريس اول
۱۰۳	۱-۳. علل موفقیت ادريس در تأسیس دولت
۱۰۶	۲-۳. ورود ادريس به مغرب و تأسیس دولت
۱۱۰	۳-۳. فتوحات ادريس اول
۱۱۲	۴-۳. سرانجام ادريس اول
۱۱۵	بخش چهارم: مسئولیت راشد در امر حکومت پس از ادريس اول تا پایان زمامداری محمد بن ادريس
۱۱۵	۱-۴. مسئولیت راشد در حکومت بعد از وفات ادريس اول

۱۱۸	۲-۴. حکومت ادریس دوم
۱۲۱	۳-۴. فتوحات ادریس دوم
۱۲۴	۴-۴. حکومت محمد بن ادریس
۱۲۹	فصل سوم: دوران ضعف و انحطاط ادریسیان
۱۲۹	بخش اول: اوضاع سیاسی ادریسیان پس از محمد بن ادریس تا انقراض آن
۱۲۹	۱-۱. علی بن محمد بن ادریس (حکومت ۲۲۱-۲۳۴ ق)
۱۳۰	۲-۱. یحیی بن محمد بن ادریس (حکومت ۲۳۴-۲۴۹ ق)
۱۳۱	۳-۱. یحیی بن یحیی بن محمد بن ادریس (حکومت ۲۴۹-۲۵۲ ق)
۱۳۲	۴-۱. علی بن عمر بن ادریس (حکومت ۲۵۲-۲۵۴ ق)
۱۳۳	۵-۱. یحیی بن قاسم بن ادریس (حکومت ؟-۲۹۲ ق)
۱۳۴	۶-۱. یحیی بن ادریس بن عمر بن ادریس (حکومت ۲۹۲-۳۱۰ ق)
۱۳۶	۷-۱. حسن بن محمد بن قاسم بن ادریس (حکومت ۳۱۰-۳۱۵ ق)
۱۳۸	۸-۱. قاسم بن محمد بن قاسم (حکومت ۳۲۶-۳۳۷ ق)
۱۳۸	۹-۱. ابوالعیش احمد بن قاسم (حکومت ۳۳۷-۳۴۳ ق)
۱۳۸	۱۰-۱. حسن بن قاسم گنوی (حکومت ۳۴۳-۳۶۳ ق)
۱۴۰	بخش دوم: عوامل فروپاشی و انحطاط ادریسیان
۱۴۰	۱-۲. علل سیاسی
۱۴۰	۱-۲-۱. تعدد مراکز تصمیم‌گیری قدرت به صورت نظام اقطاعی و ملوک الطوائفی
۱۴۰	۲-۲-۱. تلاش امیران نواحی مختلف در استقلال‌طلبی و توسعه نفوذ خویش
۱۴۱	۲-۲. علل اقتصادی
۱۴۱	۲-۲-۱. تجمل‌پرستی و فساد اخلاقی
۱۴۲	۲-۲-۲. وقوع حوادث ناگوار طبیعی
۱۴۳	۳-۲. علل اجتماعی
۱۴۳	۱-۳-۲. احیای تعصبات قبیله‌ای میان گروه‌های مختلف در مغرب و عتارب و ادریسیان
۱۴۴	۲-۳-۲. وجود اختلافات مذهبی میان گروه‌ها
۱۴۵	۴-۲. درگیری‌های خارجی با فاطمیان و امویان اندلس
۱۴۵	بخش سوم: بازماندگان ادریسیان «دولت بنی‌حمود»
۱۴۵	۱-۳. دولت بنی‌حمود در قرطبه
۱۴۶	۱-۳-۱. حکومت علی بن حمود
۱۴۸	۲-۳-۱. حکومت قاسم بن حمود
۱۵۰	۳-۳-۱. حکومت یحیی بن علی بن حمود
۱۵۱	۲-۳. دولت بنی‌حمود در مالقه
۱۵۱	۱-۳-۲. استمرار حکومت یحیی بن علی بن حمود در مالقه

۱۵۲	۲-۲-۳. حکومت ادریس بن علی بن حمود
۱۵۳	۳-۲-۳. حکومت یحیی بن ادریس بن علی بن حمود تا انقراض بنی حمود در مالقه
۱۵۶	۳-۳. دولت بنی حمود در جزیره الخضراء
۱۵۷	۴-۳. دامنه تشیع حمودی‌ها
۱۵۹	فصل چهارم: روابط خارجی ادریسیان
۱۵۹	بخش اول: سیاست ادریسیان در برابر عباسیان و بنی‌اغلب
۱۵۹	۱-۱. ارتباط ادریسیان و عباسیان
۱۶۴	۲-۱. ارتباط ادریسیان و بنی‌اغلب
۱۷۰	بخش دوم: مواضع ادریسیان در برابر دولت‌های خوارج در مغرب
۱۷۱	۱-۲. ارتباط ادریسیان و برغواطه
۱۷۳	۲-۲. ارتباط ادریسیان و بنومدرار
۱۷۶	۳-۲. ارتباط ادریسیان و بنو رستم
۱۸۰	بخش سوم: ارتباط ادریسیان با ایران اندلس و فاطمیان
۱۸۰	۱-۳. روابط ادریسیان با ایران اندلس در عصر امارت
۱۸۰	۱-۱-۳. علل اختلاف میان مویس اندلس و ادریسیان
۱۸۲	۲-۱-۳. مظاهر دشمنی میان مویس اندلس و ادریسیان
۱۸۴	۳-۱-۳. روابط اقتصادی
۱۸۵	۲-۳. عملکرد ادریسیان در برابر حملات اعراب اندلس و فاطمیان
۱۸۷	۱-۲-۳. دوره اول (از ظهور فاطمیان تا سال ۳۲۴ ق)
۱۹۱	۲-۲-۳. دوره دوم (از سال ۳۲۴ تا ۳۴۷ ق)
۱۹۲	۳-۲-۳. دوره سوم (از سال ۳۴۷ تا ۳۷۵ ق)
۱۹۹	فصل پنجم: اوضاع اقتصادی دولت ادریسیان
۱۹۹	بخش اول: بررسی وضعیت اقتصادی ادریسیان در زمینه‌های کشاورزی، صنایع معادن و تجارت
۱۹۹	۱-۱. علل ناپسامانی اقتصادی مغرب پیش از تأسیس دولت ادریسیان
۲۰۰	۲-۱. کشاورزی
۲۰۳	۳-۱. صنایع
۲۰۵	۴-۱. معادن
۲۰۶	۵-۱. تجارت
۲۰۹	بخش دوم: امور مالی
۲۰۹	۱-۲. ضرب سکه
۲۱۰	۲-۲. منابع درآمد دولت
۲۱۱	۳-۲. راه‌های مصرف درآمد دولت
۲۱۳	فصل ششم: اوضاع اداری، فرهنگی و اجتماعی عصر ادریسیان

۲۱۳	بخش اول: اوضاع اداری
۲۱۳	۱-۱. وزارت
۲۱۶	۲-۱. کتابت
۲۱۸	۳-۱. قضاوت
۲۲۱	بخش دوم: اوضاع فرهنگی
۲۲۱	۱-۲. نقش امامان ادریسی در زمینه‌های فرهنگی
۲۲۳	۲-۲. نشر اسلام و زبان عربی
۲۲۷	۳-۲. عالمان عصر ادریسیان
۲۲۹	بخش سوم: اوضاع اجتماعی
۲۲۹	۱-۳. نقش امامان ادریسی در عرصه‌های اجتماعی
۲۳۰	۲-۳. نقش ادریسیان در ایجاد وحدت اجتماعی
۲۳۲	۳-۳. پایگاه اجتماعی زنان در عصر ادریسیان
۲۳۳	۴-۳. عناصر سباه و عناصر آن
۲۳۵	بخش چهارم: شهرسازی
۲۳۵	۱-۳. تأسیس فاس
۲۳۵	۱-۱-۳. زمان تأسیس فاس
۲۳۷	۲-۱-۳. عوامل و نحوه تأسیس شهر فاس
۲۳۸	۳-۱-۳. تأسیس عدوةالاندلس
۲۴۰	۴-۱-۳. تأسیس عدوةالقروین
۲۴۱	۵-۱-۳. علت نامگذاری فاس
۲۴۲	۶-۱-۳. ویژگی‌های شهر فاس
۲۴۳	۲-۳. تأسیس بصره
۲۴۴	۳-۳. تأسیس اصیلا
۲۴۵	۴-۳. تأسیس جراوه
۲۴۵	۵-۳. تأسیس قلعه حجرالنسر
۲۴۷	نتیجه
۲۵۳	منابع و مأخذ
۲۵۹	نمایه‌ها

مقدمه

شمال آفریقا، شمال سرزمین‌های مصر و مغرب عربی، از حوزه‌های سیاسی پراهمیت در جغرافیای اسلام است. این منطقه مهم، به‌ویژه در دوران سیاسی خود، یعنی از آغاز اسلام به بعد، حساس‌ترین دوره سیاسی خود را سپری کرده است. مشکلات فرهنگی و اجتماعی به هنگام فتح این حوزه، وجود بربرهای بومی که در انتظار مساوات اجتماعی به سر برده و در وقت مناسب شورش می‌کرده‌اند، امنیت منطقه برای پرورش مخالفان دستگاه خلافت، اعم از شیعیان، خوارج و دیگران، ویژگی جغرافیایی شمال آفریقا و... همه از جلوه‌های اهمیت این قلمرو جغرافیایی هستند.

نخستین دولت شیعی در این منطقه، دولت ادرسیان بود که در مغرب اقصی (مغرب امروزی) و قسمت‌هایی از مغرب میانه (الجزایر کنونی) در سال ۱۷۲ق، با تکیه بر اعتقادات شیعه زیدی شکل گرفت. تشکیل این حکومت، حاصل یک نهضت فکری مذهبی و سیاسی بود. پس از فتوحات اسلامی، فرزندان ادریس، نخستین کسانی بودند که توانستند در میان قبایل پراکنده مغرب به دنبال نشر فرهنگ اسلامی، وحدتی سیاسی پدید آورند و به گسترش اسلام و توسعه فرهنگ اسلامی توجه فراوانی داشتند.

تشکیل دولت ادرسیان در میان قبایل بربر در ناحیه‌ای دورافتاده از عالم اسلام، این سؤال را مطرح می‌کند که زمینه و علل شکل‌گیری و وضعیت سیاسی، اداری و اقتصادی ادرسیان چگونه بود؟ محققان غربی و عربی، از جمله لیقی پروقنسال، آلفرد بل، محمود اسماعیل عبدالرزاق، نجیب زبیب، سیدعبدالعزیز سالم، حسن سائح، محمد سلیمان الطیب، سعد زغلول عبدالحمید، سوادى عبد محمد، حسین مونس و احسان حقى، تحقیقاتی در زمینه حکومت ادرسیان انجام داده‌اند. در این تحقیقات، بیشتر زوایایی از تاریخ سیاسی این حکومت مورد توجه قرار گرفته

است. برخی از این آثار، مثل کتاب ادریسیان: یافته‌های جدید، از محمود اسماعیل و کتاب تاریخ و تمدن مغرب، از حسین مونس ترجمه شده‌اند. در زبان فارسی اثر مستقلی درباره تاریخ ادریسیان تألیف نشده است. البته در بعضی از آثار فارسی که راجع به تاریخ مغرب اسلامی نوشته شده، مثل تاریخ تحلیلی مغرب، اثر محمدرضا شهیدی پاک و کتاب مقدمه‌ای بر تاریخ مغرب اسلامی، از عبدالله ناصری ظاهری به موضوع ادریسیان اشاره‌ای شده است.

محدوده کلی این کتاب، بررسی تاریخ سیاسی، اقتصادی و اداری ادریسیان است. اطلاعات تاریخی آن براساس روش کتابخانه‌ای و مبتنی بر منابع اصیل و معتبر تاریخی و جغرافیایی و انساب گردآوری شده است و از تحقیقات جدید برای تحلیل بهتر و از نقشه‌ها و اطلس‌های جغرافیایی که در بسیاری موارد راهگشای نکات مبهم تاریخی بوده‌اند و می‌توانستند خلأ کتاب‌های تاریخی پر کنند استفاده شده است.

این کتاب در شش فصل تدوین و شرح تنظیم شده است:

فصل اول، با عنوان «ورود اسلام به مغرب اسلامی و زمینه پیدایش دولت ادریسیان» به بررسی این موارد پرداخته است. محدوده جغرافیایی مغرب اسلامی و ساکنان اصلی آن منطقه یعنی بربرها، شعوب و بطون نژاد بربر و خصوصیات آنها، وضعیت مغرب اسلامی پیش از فتح از سوی اعراب مسلمان، فتوحات مسلمانان در مغرب اسلامی از آغاز تا فتح کامل مغرب الاقصی در زمان موسی بن نصیر، والیان اموی و عباسی و شیوه حکومت ظالمانه برخی از آنها در برخورد با بربرها، که این اوضاع سیاسی زمینه تشکیل حکومت‌ها را مهیا کرد، متنازل از خلافت عباسیان چون ادریسیان و بنی‌رستم را فراهم ساختند.

فصل دوم، با عنوان «شکل‌گیری دولت ادریسیان و اوضاع سیاسی آن تا پایان حکومت محمد بن ادريس» به بررسی گسترش دعوت زیدیه در مغرب و اثبات نظر شیعی بودن ادریسیان، قیام فحّ و پیامدهای آن و نقش ادريس اول در این قیام، دوران پیشرفت و شکوفایی دولت ادریسیان که از زمان ادريس اول تا محمد بن ادريس بن ادريس را دربر می‌گرفت، پرداخته شده است. همچنین در این فصل عوامل موفقیت ادريس اول در تأسیس دولت ادریسیان، فتوحات او، نقش راشد اوری پس از وفات ادريس اول، حوادث مربوط به زمان ادريس دوم و نظام اداری در زمان محمد بن ادريس بن ادريس کاویده شده است.

فصل سوم، به «دوران ضعف و انحطاط ادریسیان» اختصاص دارد که حکومت یحیی بن محمد بن ادريس تا آخرین امیر آنها، یعنی حسن بن گنون بررسی شده است. در این فصل

عوامل فروپاشی و انحطاط ادرسیان نیز بررسی می‌شوند و از بازماندگان ادرسیان که دولت بنی‌حمود بودند، نیز سخن به میان آمده است.

فصل چهارم، با عنوان «روابط خارجی ادرسیان» به بررسی روابط میان ادرسیان و خلافت عباسی و دولت بنی‌اغلب که دست‌نشانده عباسیان بودند و نیز مواضع ادرسیان در برابر دولت‌های خوارج در مغرب چون برغواطه، بنی‌مدرار، بنی‌رستم پرداخته است. در قسمت پایانی این فصل روابط ادرسیان با خلفای فاطمی و امویان اندلس و درگیری‌های میان آنها که به انقراض ادرسیان انجامیده بررسی شده است.

فصل پنجم، با عنوان «اوضاع اقتصادی دولت ادرسیان» به وضعیت کشاورزی، صنایع، معادن، تجارت، امور مالی، شهرسازی در این عصر پرداخته است و شهرهایی چون فاس، جرّاه، آسیلا و بصره که به دست ادرسیان تأسیس شده‌اند، معرفی و اوضاع آنها بررسی می‌شوند.

فصل ششم به «اوضاع اداری، فرهنگی و اجتماعی عصر ادرسیان» اختصاص دارد. در این فصل وضعیت نهادهای وزارت، قضاوت در دولت ادرسیان مشخص می‌شود و همچنین نقش ادرسیان در گسترش اسلام و گسترش زبان عربی و عرب‌سازی بربرها بررسی خواهد شد. روشن شدن وضعیت اجتماعی عصر ادرسیان و نقش گروه‌های مختلف بربر و عرب، به‌ویژه حضور زنان در عرصه اجتماع، از دیگر موضوعات این فصل است.

امید داریم این پژوهش بتواند همچون مشعلی پیش روی شناخت نخستین دولت شیعی در مغرب اسلامی باشد و اوضاع مغرب اقصی در عصر ادرسیان را روشن سازد.

در پایان لازم است از مدیر محترم گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه جناب حجت‌الاسلام والمسلمین رمضان محمدی و جناب آقای حسن خرم‌آبادی کارشناس محترم گروه تاریخ به سبب پیگیری کارها و نیز ویراستار کتاب جناب حجت‌الاسلام والمسلمین سعیدرضا عسکری و همچنین جناب آقای اسماعیل یارمحمدی که کار روانی نهایی متن و استخراج نمایه‌های اثر را بر عهده داشته‌اند، قدردانی و سپاسگزاری نمایم.

دکتر محمدعلی چلونگر

عصمت برزگر

بهار ۱۳۹۴